

STARČEVIĆEVA POLITIČKA RETORIKA

PAVO BARIŠIĆ

(Institut za filozofiju,
Zagreb)

UDK 16 Starčević, A.
Izvorni znanstveni članak
Primljen: 25. XII. 1994.

Retorika je ogranak dijalektike i filozofijskog istraživanja naravi koje se s pravom može nazvati politikom. Baš zato retorika i poprima obilježje politike, a ljudi koji smatraju da im je retorika svojstvena izdaju se za političare.

Aristotel, *Retorika* 1356 a

U tumačenju Starčevićeva djela polazi se obično od njegova političkoga govorništva kao specifičnoga oblika političke djelatnosti. Naslovnom sintagmom *politička retorika* ovdje se pak želi ukazati na činjenicu da u Starčevićevu djelu govorništvo nije razvijeno samo u njegovu određenju kao politička praksa govora pred skupštinom nego je riječ također o svojevrsnoj refleksiji o pravilima i povijesti govorništva, što jamačno ukazuje i na elemente izgradnje i primjene osebujne retorike u njezinu značenju kao umijeće, nauk, znanost ili pak teorija. To se očituje u dvostrukom smislu. S jedne strane, moguće je to odčitati iz njegovih eksplicitnih navoda i stavova o antičkom govorništvu ili pak o uloji modernoga govorništva u parlamentarnom životu i oblikovanju javnoga mnijenja, a s druge strane, to se bjelodano pokazuje kroz razmatranje njegovih političkih govora koji i ustrojem i logičko-dijalektičkim obrazlaganjem pokazuju osebujnu retoričku utemeljenost.

Zacijelo valja imati pred očima činjenicu da je u hrvatskom Saboru u devetnaestom stoljeću, tzv. 'divljem saboru Zvonimirove krune', kako ga je nazivao bečki tisak, njegovana visoka kultura parlamentarnoga govorništva, koja se naslanja na višestoljetnu retoričku tradiciju u hrvatskim zemljama. U ovom kontekstu podsjetit ću na najznačajnija imena koja dijelom ponovno postaju predmet rasprava, a dijelom su posve zapostavljena. Ističe se svakako ime naučavatelja retorike Ivana Lukarevića (1521–1609), govornika Antuna Vramca (1538–1587), koji je u Varaždinu objavio dvije knjige pisanih govora, zatim

valja spomenuti govornike Matiju Divkovića (1575–1643), Juraja Habelića (1609–1679) i dr. Ako se samo prelistaju, primjerice, saborski dnevници sa stenografskim zabilješkama izrečenih govora i političkih rasprava od 1861., kada je Starčević prvi puta nastupio u hrvatskom Saboru pa do 1892., do njegova posljednjega govora u Saboru, može se vidjeti da su se na toj političkoj pozornici kao vrsni i rječiti govornici iskazali mnogi značajni hrvatski kulturni i javni djelatnici poput Ivana Mažuranića, Josipa Jurja Strossmayera, Ivana Kukuljevića, Franje Račkoga, Eugena Kvaternika, Franje Markovića, Frana Folnegovića, Davida Starčevića, Hinka Hinkovića i dr. Nu jedinstveno je zacijelo mjesto koje u tom nizu kao politički govornik i promišljatelj govorništva zauzima Ante Starčević.

Neosporan je i svakako fascinantant utjecaj što ga je Starčević kao politički govornik ostavljao ne samo na svoje sljedbenike i istomišljenike nego čak i na političke suparnike i protivnike, kao što su Strossmayer ili pak česti njegov oponent sam ban Khuen Héderváry. Uvriježena je predočba u narodu o Starčeviću kao govorniku, kao stanovitom pučkom tribunu koji je tu sliku zadobio, prije svega, zato što je u svojim govorima uvijek nastupao kao branitelj puka, te se u njegovim govorima očituje kako uistinu iskreno osjeća potrebe puka i uvijek govori iz te pučke perspektive.

Zanimljivo je u tom sklopu spomenuti podatak da je upravo Strossmayer dao tiskati Starčevićev prvi govor u Saboru i očito je imao veoma pozitivan sud o njegovu govorništvu. O odjeku toga znamenitog Starčevićeva govora svjedoči, primjerice, Julije Makanec u svojem članku »Starčević i Strossmayer na Saboru 1861.«, naglašujući upravo kao karakteristične elemente njegova govorništva »povezanost argumenata, jedinstvenu pronicavost jurističkog rezonmana povezanu s dubokim patosom srca« koja je, pokazujući snažan utjecaj na slušateljstvo, »potresla (...) dušama sviju zastupnika bez obzira na to, slagali se oni sa Starčevićem ili ne. Sam Štrossmajer, Starčevićev politički protivnik, bio je toliko ganut i zanesen tim govorom, da ga je dao na svoj trošak štampati i širiti u narodu«. ¹

Valja podsjetiti također na osobito karakterističan odnos bana Khuena Héderváryja prema Starčevićevim govorima, kojima je ban sam ponajčešće i replicirao u Saboru. Između ostalih izdvaja se njegova replika na Starčevićev govor o državnom odvjetništvu od 22. prosinca 1891. u kojoj se unatoč političkom neslaganju iskazuje poštovanje prema njegovu govorništvu i njegovoj političkoj filozofiji. Tu ban kaže: »Ja se dielim od mojih predgovornikah u prosudjivanju govora gosp. zastupnika čabarskoga, jer ja uvijek velikim interesom slušam njegove govore, koji mi predočuju interesantnu sliku, kako čovjek na temelju jedne, čudnimi aforizmi praćene historijske gradje može razviti

¹ Julije Makanec, »Starčević i Strossmayer na Saboru 1861.«, *Hrvatska Revija* VIII, 9, 1935., str. 451.

filozofiju, koja dokazuje, da sve, što je bilo, nije valjalo, i da sve, što biva danas, nevalja, nepruža niti najmanje izgleda, da bi ikada bolje biti moglo.«²

Kao treći primjer o odjecima Starčevićeva političkoga govorništva u javnom životu navest ću *Lexikon Austro-Ugarske* iz 1867. godine, gdje se u natuknici o Starčeviću – u kojoj, zanimljivo, nedostaju i osnovni biografski podaci o njemu – u potankim razlaganjima tumači kako je Starčević upravo svojim žestokim govorima u hrvatskom Saboru poput hrvatskoga Demostena ili Cicerona privlačio na sebe pozornost ne samo Hrvatske nego cijele Austro-Ugarske monarhije: »Zuerst richtete sich die öffentliche Aufmerksamkeit nicht bloß Croatiens sondern der ganzen Monarchie im Jahre 1866 auf ihn, als er anlässlich der Zrinhi-Feier, welche im November g. J. sowohl an mehreren kleinen Orten Croatiens als zuletzt in Agram und daselbst mit großem Aufwande nationaler Begeisterung begangen wurde, im croatischen Landtage gegen diese nationale Feier sich erhob...«³ U tom se kontekstu izrijeком upućuje na Starčevićev govor od 27. siječnja 1867., navodeći da je objavljen tiskom, te se spominje puni naslov govora na hrvatskom jeziku.

Navedeni članak, nadalje, posebice ističe i opisuje Starčevićev neobičan utjecaj na široki krug pristaša, prije svega mladih intelektualaca pravnik – *hrvatske akademijske mladeži*, koji su toga *hrvatskoga Diogena* slijedili, na trgu iskazivali *ovacije*⁴ i priređivali javne bakljade.

² Navod je preuzet iz izdanja Starčevićevih *Djela*, koje je priredio Odbor kluba Stranke prava, knjiga I, str. 422, Zagreb 1893. Na drugom mjestu, primjerice, Héderváry ironizira *klasičnost* teza u Starčevićevim političkim govorima, ali ipak u osnovi ukazuje na filozofsku utemeljenost stavova načela Stranke prava o stvaranju zajednice ljudi i država: »Meni su se nedavno ta načela koncentrirana predočila, kad sam jedne knjige, koju sam dobio iz neke zagrebačke knjižare – zove se 'Schlarafia politica', ime pisca nije doduše označeno, ali je lijepa knjiga – čitao i našao kako su naime ljudi već u davnoj davnini tražili stvoriti jedan pojam o stvaranju zajednice ljudih i državah, da ti ljudi mogu živjeti u što idealnijem položaju, pa tu sam vidio, da je dr. Ante Starčević samo slijedio najveće učenjake, kad je postavljao svoju thezu. Tu je Homer, Herodot, Platon i Xenophon, tu su svi ljudi koji su se mučili sa stvaranjem idealne države.

To su iste theze, koje sam imao prečesto čast čuti iz ustah dra. Ante Starčevića, zastupnika delničkog, dok je on zastupao stranku prava sa onog mjesta, na kom sada sjedi g. dr. Amruš, koji je sigurno znajući za theze dra. A. Starčevića, toga učenoga zastupnika, našao se pobudjenim, da stupi u redove stranke prava, čim je doznao, da se mnogo učenih ljudi, koji su bar na svjetskom glasu kao Homer, Plato, Ksenophon itd., već bili načelah dra. Ante Starčevića pa se je i on odlučio u taj čas bar približiti se stranci prava.« Citirano prema izdanju: *Govor s 97. sjednice Hrvatskoga sabora od 22. prosinca 1894., Stenografički zapismici 1892.–1897.*, sv. III, str. 1924–1925, Zagreb, 1895.

³ *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich*, Bd. 51, S. 153, Beč, 1885.

⁴ Tu se već Starčević označuje *hrvatskim Diogenom*: »Als im Frühling 1867 die Pozoristen dem Andenken des Banus Jelačić vor dessen Monumente eine Serenade brachten, wollten die Anhänger des 'croatischen Diogenes' demselben als Gegner dieser dem Standbilde des Banus dargebrachten Ovation ein Zeichen ihres Vertrauens und der anerkennenden Würdigung geben, und beschlossen, ihm einen glänzenden Fackelzug zu bringen, überreichten ihm aber, da ihnen zu dem Fackelzuge die behördliche Bewilligung verweigert worden, eine von seinen Anhängern unterzeichnete Vertrauensadresse.« (ibid.)

1. Klasična retorika kao uzor

Retorika kao disciplina u Starčeviću tumačenju pripada državničkom umijeću te je u klasičnom aristotelovskom smislu bliska politici i etici. Prije svega, te discipline imaju srodno područje bavljenja, budući da sve tri imaju za predmet razmatranja ljudsko djelovanje, čudoredne činidbe, krjeposti i vrijednosti. Etika i politika polaze od čovjekova življenja u zajednici, sretna ili blažena življenja i vrline, a retorika uz to razmatra i razne vrste strasti i osjećanja. Osnovnu je zadaću govorništva kao dijela politike⁵ Starčević preuzeo upravo iz Aristotelova određenja retorike kao naobrazbe i odgoja običnih građana i državnika.

Gotovo svi interpreti Starčevićevih govora ukazuju na njegove uzore u klasičnoj retoričkoj tradiciji. Ponajprije valja navesti Kerubina Šegvića koji, upućujući na izvore u načelima starih rimskih govornika, za Starčevićev govor iz 1861. kaže da bi se zbog njegove *klasičnosti* na njemu upravo dao zasnovati nauk parlamentarnoga govorništva te dodaje: »Taj je govor uzvišen i sa stvarnoga i sa formalnoga pogleda. Bez dvojbe se je Stari pripravio za ovaj govor, jer se na njemu vidi jasna dispozicija, simetrija u rasporedu argumenata. Držao se je načela velikih rimskih govornika, da dade klasični oblik svojim argumentima, da slušatelje primami i podvrgne njihov um sili svojih dokazala. Na njemu bi se dala osnovati nauka parlamentarnoga govorništva.«⁶

U tom je smislu i Stanislav Šimić, govoreći o Starčeviću stilu, posebice naglašavao klasičnost njegova izričaja i duh velikih rimskih klasika. Fasciniran prije svega aforističnošću i mislilačkom snagom Starčevićevih rečenica, Šimić se odvažio i na sljedeću ocjenu: »Obilje njegovih misli općenito životnog smisla do dana je današnjega najveće što ga je jedan pisac u hrvatskom jeziku ostavio.«⁷ Upravo u sažetom i misaono zbijenom načinu izražavanja Šimić je ocrtao

⁵ O utjecaju Aristotelova pojma politike na Starčeviću filozofiju države v. autorov članak »Filozofija države Ante Starčevića«, u: *Filozofska istraživanja* 45 (2–1992), str. 367 i d.

⁶ Kerubin Šegvić, *Ante Starčević, njegov život i njegova djela*, Zagreb, 1911., str. 113.

⁷ Usp. Šimićev članak pod naslovom »Starčevićev stil« u zborniku: *Dr. Ante Starčević*, Zagreb, 1936., str. 72 (Drugo izdanje: Laus, Split, 1992., str. 150). U tom je članku Šimić, navodeći jednu karakterističnu Starčeviću govorničku periodu, ustvrdio i sljedeće: »Klasična rečenica! nesamo po dugu dahu, što odaje da joj je pisac dostojan učenik velikih rimskih klasika; ona je to po duhu, pomnoj i usredotočenoj snazi smisla u izražaju, u kojem se svaka spoznaja pojačava još drugim opažanjem pa novom primjedbom – tako joj se smisao popunjava a ritmu daje veći zamah, koji se, nasuprot svojim spoznajama, antitetički nastavlja, završuje zaključkom; klasična je po potpunom izreknuću misli, i po predstavljenju ujedno zbilje, povodom koje nastajaje, te osjećaja, koji ona pobuđivaše.« (ibid., str. 72–73). O Starčevićuvoj osebnjoj »stekliškoj estetici« usp. istoimeni članak Zlatka Posavca u knjizi *Novija hrvatska estetika*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb, 1991., str. 45 i d.

obilježja klasične proze u Starčeviću stilu, osvrćući se primjerima na primjenu metafore, antiteze, satire, ironije i drugih sredstava uvjeravanja ne samo u njegovim govorima nego i u drugim književnim oblicima.

Zacijelo je Tomislav Ladan, razmatrajući na konkretnim primjerima Starčevićev govornički i književni izraz, ponajbolje ukazao na pojedine elemente utjecaja latinske retoričke tradicije. Pritom je Ladan došao do zanimljivog zaključka da bi se, naime, moglo »sloj-po-sloj i red-po-red nastaviti i pokazati koliko je latinske gramatike i retorike u njegovim govorima, i na samoj tehničkoj i na smisaonoj razini«. U tom se sklopu Ladan ne ograničuje samo na Starčevićovo govorništvo nego svoju argumentaciju proširuje i na druge forme pisanoga izraza, tvrdeći da se u cjelokupnom njegovu djelu naziru elementi tradicionalne retorike: »Pišući o bilo čemu, kao čovjek temeljite klasične naobrazbe, služio se tekovinama baštinjene retorike, ali i gramatike, i što je još važnije – svojevrsne poetike.«⁸ Polazeći od Starčevićeva govorništva Ladan je pokazao da je riječ o jednom od *najsamosvojnijih* hrvatskih 'umjetnika riječi', koji je pravila klasičnoga govorništva ugradio i u svoj književni iskaz. Pod tim vidom Ladan je obradio i Starčevićovo političko govorništvo kao vrstan književni izraz.

Klasična imena antičke retorike i filozofije na koje upućuje Ladan u svojim razmatranjima, a koje navode i drugi interpreti, počevši od Aristotela do Katona i Cicerona, Kvintilijana, Tacita ili Svetonija ne izvode se samo posredno iz sličnoga pristupa ili usporedbom stila i figura nego se navedeni autori pojavljuju i izrijeckom u Starčevićevim djelima kao izvori. Na prvom mjestu valja spomenuti njegova *ljubimca* među 'klasikušima' – Cicerona. Već od najranijih Starčevićevih ogleđa Ciceronovi se stavovi i njegova stoička argumentacija, osobito u pravnim i etičkim pitanjima, često navode kao potkrjepa vlastitih misli. Ističe se, među ostalim mjestima, njegov navod u *Poslanici pobratimu D. M. u. B.* u kojemu ironizira pojam prirodnoga zakona svojega omiljenog mislitelja: »A u čemu se narodi moraju slagati, ono je zakon, veli Cicero. Zbilja, sad mi pada ovaj – prije moj ljubimac između rimskih mudroslovaca – na um; – njega baci u peć, i već nikada da ne pomisliš na njega! – On je rekao, da onaj zakon, koji može i mora čovječanstvo usrećiti, isti mora biti i u Rimu, i u Ateni, i svagdje – vazda. Kako

⁸ Tomislav Ladan, »Predgovor«, u: *Ante Starčević. Politički spisi*, Znanje, Zagreb, 1971., str. 66. Tu Ladan osim klasične retoričke tradicije napominje da valja imati pred očima i mogući utjecaj novovjekovnoga političkog govorništva, prije svega klasične francuske retorike: »Budući da je Starčević kao neumoran čitač bio duboko uronjen u retoričku baštinu, teško je ustvrditi što je od njegova govorništva naučeno od antičkih govornika, što opet od srednjovjekovnih sermonista, a što od novovjekovnih političkih oratora. Širina njegove osobne načitanosti dopustila bi pretpostavku kako su mogući izravni utjecaji i od starih i od novih, i antičkog i klasičnog francuskog govorništva. Sudeći po svemu, uz spomenutog Aristotela i Kvintilijana, odsudan bi morao biti utjecaj rimskih govornika i povjesnika: Cicerona, Tacita, Katona, Svetonija...«

se je strašno taj čovjek u toj misli porezao!«⁹ Nu zacijelo je Starčević od svojega ljubimca preuzimao ne samo refleksije o prirodnom zakonu nego i retorici, iako se prije svega u stilu i metodi nije posve s njim slagao. Osobito je njegovo neslaganje s Ciceronom izraženo u tome što je Ciceron izvorni rimski običajnosni svijet zarazio 'grštinom', a to se ne odnosi samo na grčke običaje, jezik i mudroslovlje nego zacijelo i na učeno govorništvo. Među ostalim Ciceronovim djelima citira i poziva se na sljedeće naslove: *De Fato, Pro Flaco, Pro Archia, Quest. Tuscul.* i dr. Za Tacita pak Starčević izrijekom navodi da ga je puno čitao u mladosti: »Ovoga sam u mladosti mnogo čitao, nu pisce neimam pri ruki, i zanašam se na pozive Micheleta (bible de l' hum. 460.)«¹⁰ Navođenje primjera, likova i citata iz djela drugih klasičnih pisaca i govornika pokazuje da ih je uglavnom koristio kao izvornu literaturu.

Ako bi se ukratko sažele osnovne crte utjecaja klasične retorike, onda na prvom mjestu valja istaknuti čudorednu podlogu njegovih govora i tekstova, jasnu kritiku nemorala i poroka, a veličanje krjeposti, istine i pravde. Prema starom rimskom običaju i sam se držao načela da je pravi govornik – *vir bonus*. Zatim je osebjnost njegova stila latinska jasnoća i kratkoća, jezgrovitost, bez suvišnih začina u pridjevima ukoliko nisu važni, što je Šimić već protumačio i karakternom osobinom autora koji odbacuje sve nebitno, svaku brbljavost i kićenost. Napokon se posebice ističe klasična razredba njegovih govora, u kojima se jasno ističu uvod, naracija, argumentacija i peroracija, te primjena prokušanih retoričkih sredstava uvjeravanja.

2. Govorništvo i dekadencija Rima

Zanimljivo je da Starčević, slično kao i u pristupu ostalim društvenim i povijesnim fenomenima, govorništvu ne pristupa samo iz pozitivnoga kuta promatranja. Tako primjerice u prvom poglavlju rasprave *Pasmina slavoserbska po Hervatskoj*, koja je bila nadahnutna Montesquieovom filozofijom povijesti, opisujući suprotnost grčkoga i rimskoga duha uzima upravo *govorništvo* kao jedan od glavnih izvora dekadencije osebjne rimske običajnosti. Nastojeći ukratko ocrtati osnovna obilježja civilizacije naroda na koje se naslanja hrvatska civilizacija, Starčević u tom uvodnom dijelu opisuje kao prethodnicu hrvatskoga duha onu civilizaciju od koje su Hrvati naslijedili gradove, ceste, mostove, vodovode i drugo što su preuzimali u svoj materijalni i duhovni svijet. Po-

⁹ Navedeno prema izdanju Blaža Jurišića, *Ante Starčević. Izabrani spisi*, Zagreb, 1943., str. 327. O Starčeviću poimanju etike usp. autorov članak »Etika kao znanost života«, u: *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 37–38, 1993., str. 169–191.

¹⁰ *Djela* III, 155.

stavljajući u temelj svojega izlaganja do krajnosti zaoštreni antagonizam grčke i rimske duhovnosti, Starčević kao jedan od rijetkih mislitelja žestoko se suprotstavlja grekocentrizmu u europskoj povijesti i uzvisuje značenje izvorne rimske kulture i starih običaja, nezaraženih prijepornim utjecajem grštine i orijentalizma. Takav u Starčevićевой izvedbi jedinstven i originalan filozofijskopovijesni pristup tumačenju odrednica zapadne europske civilizacije, koji možda s obzirom na uvriježene predočbe što dolaze prije svega iz historiografskoga filozofijskog izlaganja može zvučati na prvi pogled neutemeljen, nije posve bez potvrda i u drugih interpretata svjetske povijesti. Između ostalih treba u prvom redu spomenuti onoga eurocentričnog mislitelja koji grčku metafiziku u izlaganju povijesti filozofije nadređuje svemu ostalom, toliko je veličajući da rimsku ili srednjovjekovnu misao gotovo i ne spominje – G. W. F. Hegela. Ali kada se pozornije razmotri njegovo kretanje objektivnoga duha, običaja, prava, ćudorednosti i države kroz svjetsku povijest – na što se u prvom redu usredotoćuje i sam Starčević – onda se može vidjeti da opis grčkoga svijeta pokazuje i obilježja nezrelosti pa čak i pomanjkanja političke slobode, što je uvjetovano mnogim prirodnim sponama s azijskim orijentom, dok je rimsko carstvo proizvod oporoga (saure) rada »muževnoga doba povijesti.«¹¹ Tek je u toj muževnoj fazi razvoja europske povijesti, koju na sličan način veliča i Starčević, stvorena apstraktna država kao ćudoredno djelo na pravnom temelju u kojemu individue imaju svoje dioništvo. Međutim, budući da aspekti ovakve Starčevićeve filozofijskopovijesne argumentacije nadilaze okvire ovoga razmatranja, ograničit ćemo se u ovom sklopu samo na problem pojave govornišтва za koju Starčević vezuje ulazak orijentalnih klica bolesti u muževno tijelo rimske političke zajednice.

Nasuprot dominantnom shvaćanju o simbiozi grčke duhovnosti i rimskoga svijeta, prema kojemu su pobijedeni Grci osvojili Rim svojom superiornom kulturom, a koja je zacijelo ponajbolje posvjedoćena u znamenitom Horacijevu iskazu: *Graecia capta ferum victorem cepit et artes intulit agresti Latio* (osvojena je Grčka osvojila divljeg pobjednika i seljačkom je Laciju nametnula umjetnosti), Starčević je svojim zaoštrenim oprjekama te dvije sastavnice europske civilizacije izrazio vlastitu neskrivenu simpatiju prema jednostavnosti i muževnosti Rimljana i njihove običajnosti te odbojnost prema spekulativnom značaju i labavoj moralnosti grčkoga duha koji je osobito nakon Aleksandrova doba poprimio i obilježja azijske orijentalnosti, ukazujući istodobno i na tamniju stranu te slavljene kulturne simbioze kao jedan od uzroka kvarenja i propasti izvorne rimske ćudi, njihova značaja i običaja. Poput staroga Katona Starčević optužuje Cicerona i ostale Rimljane što su se dali zavesti od grčkih bogova, te se stavili pod negativan utjecaj s jedne strane grčkoga mudroslovlja, odnosno u njegovu

¹¹ G. W. F. Hegel, *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, in: Werke, 12, 138, Frankfurt a.M. 1970.

prijevodu 'razumništva', koje je i samo bilo u fazi raspadanja nakon Aristotela, te s druge strane govorništa azijskoga pravca, kako ga ironično naziva ispraznim čavrljanjem i zaplitanjem, te su svoje mjesto učitelja ostalih naroda napustili i postali su učenici, dopuštajući da ih obuzme tuđinski duh razuzdane grštine koja je i sama nakon svojega metafizičkog zenita bila u stadiju posvemašnjega propadanja. Taj je povijesni događaj za Starčevića sudbonosan za europsku povijest prije svega zato što je stare Rimljane odalečio od njihovih starodrevnih običaja i navada, od njihovih osobnih, obiteljskih i državnih krjeposti i vrijednosti.

U opisu zala koje su snašle Rim u susretu s orijentalno obremenjenom grčkom kulturom i običajnošću na posebno mjesto Starčević izdiže pojave koje su vezane za prodor dijalektičkoga raspravljanja – retorike. Iako je, zacijelo, pojava te mode lijepoga brbljanja bila neizbježna kada su se Rimljani počeli diviti grčkom umijeću, prihvaćajući njihovo, kako to Starčević ironizira, piskaranje, domišljanje, struganje kamenja, svirale i ostale umjetnosti, ipak su se u početku uspješno opirali upravo utjecaju ljeporječivih govornika, koji su umjeli o svemu raspravljati za i protiv, te su više puta iz Rima protjerivali grčke retore odnosno filozofe. U tom kontekstu Starčević se posebice osvrće na glasoviti senatski zaključak iz 161. god. pr. Kr. kojim je retorima zabranjen boravak u Rimu, opisujući tu zgodu na sljedeći način: »Čavrljanje i zaplitanje nemogaše izostati. Oko god. Rima 592. pretor pita senat o filosofih i govornicih. Senat odgovara: neka pretor pazi i nastoji kako pita njegovo poštenje, da onih ljudi nebude u Rimu.«¹² U objašnjenju ovoga senatskog zaključka Starčević ne poseže za uobičajenim razlozima, kojim se ukazivalo na političku opasnost što je dolazila iz retorskih škola, nego polazi u prvom redu od argumentacije koju je kasnije izložio cenzor L. Licinije Kraso, naime da su te retorske škole svojim novotarstvom protivne djedovskim rimskim običajima. Ističući u prvi plan da se takvom retorikom ruši moral svojstven rimskom građaninu, budući da se u mladeži koja po cijele dane gubi nadmećući se u ispraznom čavrljanju za i protiv razvija težnja za lijepim i rječitim govorenjem, a zapostavlja se tradicionalni rimski ideal dobra tvorenja, činjenja, obradbe zamlje, Starčević preuzima cenzorovo obrazloženje u poduljem navodu iz Svetonijeva djela *O govornicima*:

»Naskoro odredjuju glavom censori: 'javljeno nam je da ima ljudih, koji uvedoše novu verstu nauka (disciplina), nadevši si ime latinskih govornikah, i da tamo mladost gerne i cele dane gubi vreme. Naši starii odrediše i nauke i učionice svojoj detci. Ta novotaria proti običaju i čudi otacah naših, niti nam se ljubi, niti je u redu. Ovu osudu javljamo onim učiteljem i onim učenikom. Po malo, pokaza se i ova učionica koristnom i poštenom, i mnogi joj se dadoše poradi obrane i slave. Cicero, do preture, derža govore gerčki. Sam Cicero izpoveda da su za njegova detinstva počeli učiti latinsko govor-

¹² *Djela III, 146.*

ništvo, i da ga on nije slušao, zadržan ugledom preučenih muževah, koji sceniše da se gerčkimi vežbanji um bolje hrani.' (Suetonius, de rhetorib. I, 2)¹³

Komentar koji Starčević pridodaje uz ovaj Svetonijev opis sukoba izvornoga rimskog značaja i čudi s tuđinskom novotarijom nepouzdana ljeperječivosti kazuje da će s pravom kazna sustići one koji svoju kulturu činjenja podrediše sofističnom nadmudrivanju. Tim grijehom za njega dolazi u pitanje i sama rimska sloboda i slava: »Neima sablazni nad onu, da se Rimljanin nakon sedam vekovah slobode i slave, kon što zemlju svlada, dao na učenje govorničtva.«¹⁴ Oštrica se Starčevićeve kritike ponajviše usredotočuje upravo na njegova ljubimca među rimskim klasicima – Cicerona. On je odgovoran ne samo zato što je prihvatio i proširio među Latinima tuđinske knjige i tuđinski jezik nego je on u prvom redu zaslužan što je preuzeo i razvio na latinskom grčko govorništvo, i to ne bilo koje govorništvo, nego ukrašeni i nakićeni azijski pravac. Vodeći se postavkom da u povijesti uvijek stiže zaslužna nagrada za počinjena djela, Starčević obrazlaže predstojeću silaznu putanju rimske civilizacije upravo time što su je Ciceron i Ciceronovići nakalemili njoj neprimjerenim tuđinskim duhom: »Cicero kaza, njegovi slušatelji priznadoše, da se gerčke knjige štiju nemalo po svih narodih, a da su latinske stegnute na uzke granice. (Ciceron, pro Archia) To biaše u ono vrieme kad-no Rimljanin biaše gospodarom poznanih narodah. Ali uz Cicerona i Ciceronoviće nemogaše drugačie biti. Latinski jezik, latinske knjige izgubiše cenu, učitelje i učenike tako, da Cicero nezna tko bi mu latinskih knjigah bez pogreške samo prepisao. (Id. ad. Q. Fratrem III, 5.)«¹⁵

¹³ N. n. mj. Za Starčevića je prije svega prijeporno to što su se Ciceron i Rimljani povodili za utjecajem grčkoga govorništva koje je poprimilo orijentalna obilježja osobito u znamenitom *azijatskom* pravcu. U trećem dijelu svojega uvoda za izdanje Ciceronovih *Izabranih govora*, priređenih u izdanju Matice Hrvatske 1886. godine, koji nosi naslov »Razvoj rimskoga govorništva«, Starčevićev suvremenik Adolfo Veber o tome piše sljedeće: »Pak i u tom se rimski govornici povodjahu još uvijek za svojim grčkimi uzori. Kad je Alexander veliki, oboriv Grčku, predbio iztok, prenese i grčku obrazovanost u Asiju. Tako se je ne samo Asija, primivši grčki jezik i običaje, pogrčila, nego je i grčki jezik posvojio nješto asijskoga, iztočnoga, osobito u govorničtvu. Taj se je način besjedjenja, kojemu su znaci bili bujnost i punoća, zvao *asijski*. Tim je načinom grčki jezik i govor: 1) izgubio onu čistoću, kojom se odlikovao prije, nego li je prešao medju grčkih zemalja; 2) postao više nadut, nego li naravan, pun tropa i figura, čim se upravo ističe orientalisam; 3) imao vlastitost, koju su Rimljani zvali: *celeritas, volubilitas, cursus, flumen orationis*, to jest njeku brzinu u toku; 4) bio u govorih više razzjepkan, nego li spojen u periode. Ciceron razlikuje dvije vrsti asijskoga govora: koji je uz bujnost rieči težio i za tančinom misli, i koji je nastojao samo oko bujnosti rieči. Na čelu asijske škole bijaše glasoviti Hegesias iz Magnesije u Maloj Asiji. Ali na Rhodu vladao je drugi način besjedjenja, nalik na attički, kakov je u Demosthena, što ga je onamo prenio prognani athenski govornik Aeschin.« (str. XXXI i sl.)

¹⁴ *Djela III*, 146.

¹⁵ N. n. mj. Zanimljivo je na koji način Starčević govori o svojem ljubimcu Ciceronu u drugom jednom kontekstu, ne poričući mu njegov veliki patriotizam, da je upravo svojim 'kićenim' govor-

Kada se поближе promotri Starčevićovo obrazloženje te sablazni što leži u pojavi govorništva, tada u prvom redu izlazi na vidjelo opasnost da govorništvo postane svrha samom sebi, kako se to primjerice dogodilo u sofističkim dijalektičkim smicalicama i protuslovnim zaplitanjima. Uostalom i sama je grčka filozofija ili razumništvo, to se odnosi prije svega na razdoblje njezina rastakanja u pravcima i ograncima poput epikurejstva, stoicizma, akademizma ili peripatetike, za Starčevića više teoretično naklapanje o biti i bitku koje ima svrhu u samom sebi, a ne u praktičnom životu. Nasuprot muževnim i trijeznim Rimljanima koji su se bavili obradbom zemlje, stočarstvom i obrtom, što Starčević posebice cijeni, te na toj osnovi razvijali duh jednostavnosti, poštovanja svoje tradicije kao i drugih naroda, preko govorništva i kičene rječitosti dolazi skepsa u njihovu vjeru, moral i običajnost, što je pogubno utjecalo na njihov osobni i građanski život, rastočivši u prvom redu povezujuće elemente njihove političke zajednice. Za razliku od takve grčke filozofije i govorništva koji se ističu svojom spekulativnošću i bujnošću, što Starčević kritizira kao metafizičke sanjarije i sofističko nadmudrivanje, rimska je duhovnost manje metafizična, a više praktična i prilagođena životnim potrebama. Zato su za Starčevića takva filozofija i govorništvo koji imaju svrhu u samima sebi, zajedno s pratećom ih sumnjom u pravdu, istinu i dobro, nedvosmisleni znaci propasti kojima su se Rimljani smutili i omekoputili. Duh orijentalne grštine zapleten u metafizičke sanjarije udaljene od svakodnevnoga života za Starčevića je oštro suprotstavljen rimskoj jednostavnosti i racionalnosti koja bi i filozofiju i govorništvo trebala uzeti kao praktičnu mudrost, odnosno kao sredstvo da se njime jača čudoredni značaj, izoštruje mišljenje i zaključivanje, da čovjeka poučava što mu je svrha i smisao življenja i koje su mu dužnosti. To je oprjeka dvije odrednice duhovnosti koja zacijelo ne čini samo polazište za tumačenje hrvatske civilizacije u ovom Starčevićevu smislu nego je zacijelo u toj oprjeci postavljen ključ za razumijevanje cjelokupne zapadne europske uljudbe.

Zaključujući ovaj kratki osvrt na pojavu govorništva kao jedan od uzroka propasti rimskoga duhovnog svijeta, valja istaknuti za Starčevićovo razumijevanje retorike sljedeće elemente. S jedne strane, opirući se kičenoj retorici on se suprotstavlja umjetničkom govorništvu koje bi bilo svrhom samo sebi. S druge strane, takvom zaoštrenom kritikom izlazi na vidjelo i temeljno obilježje koje karakterizira njegovo vlastito govorništvo. Kao što zanemaruje retoričke ukrase poradi samoga stila, tako se suprotstavlja i sofističkoj svrsi govorništva da se postignu bilo kakve, pa i nepravedne odluke umjetnim sredstvima uvjeravanja

ništvom, zanemarujući pravednost stvari koje je zagovarao, pridonio propasti svoje domovine. U filozofskom essayu pod naslovom »Uputa« Starčević to ovako iznosi: »Cicero je pomogao srušiti svoju domovinu, zaterti slobodu koju drugačije toplo ljubiaše, kadno podmitjen stade braniti i najveće zlotvore, i najstrašnije zloće u državi, itd.« Članak je objavljen u *Hrvatskom kalendaru za prostu godinu 1858.*, Zagreb, 1858., str. 22.

– udaljavanje retorike od etike, gdje je raskidanjem te sveze govorništvo postalo čistim prividom i obmanom koja zamagljuje put do istine.

3. Političko govorništvo i demokracija

Da Starčević, unatoč takvim navodima o govorništvu kao predznaku propasti osebujne rimske kulture, ipak nije u osnovi protiv govorništva kao praktične znanosti, pokazuje se ne samo u njegovu vlastitom korištenju tog oblika političkoga umijeća nego se to može odčitati i u njegovim izričitim iskazima o govorništvu. Tako primjerice izdvajamo njegovo razglabanje o poteškoćama govorništva u Hrvatskoj kada su na javnu političku scenu stupili hrvatski retori Mažuranić i Strossmayer, izloženo u autobiografskom djelu *Nekolike uspomene*. Iz polaznih se postavaka tog razmatranja dade izlučiti njegov neprijeporan pozitivan stav o govorničkom umijeću i slobodi govora i mišljenja kao o jednoj od glavnih pretpostavaka izgradnje modernih demokracija i javnoga mnijenja.

Naslanjajući se na određenje govorništva kao grane državnštva ili politike, Starčević u svojem tumačenju polazi od činjenice da je upravo nauk o zakonima govorništva u širem smislu bitna pretpostavka razvoja slobode i demokracije u novovjekovnim građanskim državama. Obrazloženje za tu tezu iznalazi u oblicima stvaranja građanske javnosti kroz organizaciju društava, skupova, tisak gdje se javno pretresaju pitanja bitna za opstanak političkih zajednica. Kroz oblikovanje javnoga mnijenja stvara se i potvrđuje sloboda naroda tako što se naučavaju i prakticiraju zakoni govorništva te se kroz njih prosuđuju pitanja općega dobra zajednice. Određujući upravo kao svrhu modernoga političkog života izgradnju zakona govorništva kako bi se mogle donositi javne odluke 'gledanjem, slušanjem i čitanjem' govornika i govora, Starčević polazi od značenja pojma *le public* u Francuskoj sedamnaestog stoljeća gdje se pod tim podrazumijevaju i dvorski i gradski *čitatelji, gledatelji, slušatelji* (*lecteurs, spectateurs, auditeurs*) kao adresati, konzumenti i kritičari umjetnosti i književnosti, ali i političke publicistike: »Kod drugih, slobodnih narodah, koliko prilike ljudi imaju naučiti se državništvo ili pojedine grane njegove, naučiti se zakone govorničtva, ter u svojih jezicih slušati, čitati, gledati govornike, govore, po društvih, po sastancih, po saborih, po novinah, po knjigah!«¹⁶

Ono što je bitno Starčeviću za govorničko profiliranje javnoga mnijenja to je da se pomoću retoričkih pravila pitanja od općega interesa mogu na primjeren način iskazati i javno obznaniti. Pritom uzgred spominje i svoj retorički ideal u

¹⁶ *Djela* III, 351. O pojmu javnosti usp. E. Auerbach, *Das französische Publikum des 17. Jahrhunderts*, München, 1933., str. 5 i J. Habermas, *Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft*, Neuwied am Rhein und Berlin, 1965.

'bistrom i skladnom' postavljanju i izlaganju javnih pitanja. Pretpostavka je za to ne samo izgradnja zakona govorništva u užem smislu nego i kultura govora u najširem značenju koja podrazumijeva i oblikovanje jezika uopće: »Dakle kako je lahko drugde znati stanovito pitanje, i kazati, i razviti ga bistro i skladno: kako je lahko tamo postati govornikom!«¹⁷ Tu se misli na govornika u najširem smislu kao kreatora javnoga mnijenja koji razlaže svoje stavove pred slušateljskom ili čitateljskom publikom.

Nasuprot opisanoj retoričkoj situaciji u naobraženim građanskim društvima primjerice Francuske ili Engleske, gdje postoje izgrađena javna i tajna društva, klubovi i saloni, novinstvo i tržište knjiga što se sve oblikovalo usporedo s nastajanjem literarne i političke javnosti, u Hrvatskoj se pokazuje nedostatna izgrađenost tih retoričkih pomagala: »A kako kod nas, gde neima ni jednoga onoga sredstva? Doista, malo je rečeno kada se kaže: Za pripraviti se na stanovit govor, Hrvat treba barem pet putah toliko danah, koliko Englez i Francez urih. A koliko je Hervatah koji to uvidjaju, koliko kojih se ljubi učiti, razmišljavati, raditi? Pak itako, vreme biaše da govore i gg. I. Mažuranić i biškup Strossmajer. Kakovi to budu govornici?«¹⁸ Ako se pođe od tako opisanih manjkavih pretpostavaka za razvoj govorništva u Hrvatskoj, onda je posve jasno da Starčevićev sud o spomenutoj dvojici govornika kao i o izgrađenosti institucija javnoga mnijenja nije mogao biti nimalo pozitivan. A on je bio zagovornik potpune slobode tiska, tvrdeći izrijekom u navedenom govoru da nitko do li Bog ne može zabraniti čovjeku da misli, isto kao što mu ne može zabraniti da piše ili tiska. Na pitanje smije li se pisati i objavljivati sve odgovara: *Ja velim sve što hoće na svetu.*

Starčević se dakako govorništvom ne služi da bi stekao literarnu slavu ili izgradio retoričku znanost, nego je njemu u prvom redu stalo do političkoga učinka njegovih govora. Riječ je dakle o političkom govorništvu koje se prema klasičnim retoričkim određenjima primarno odnosi na nešto što će se dogoditi u budućnosti i kojim se slušateljstvo – tradicionalnim rječnikom kazano *narodna skupština* – na nešto nagovara ili odvraća. Kao što je poznato, prema raščlambi klasične retorike na tri osnovne vrste govora prema Aristotelovu razlikovanju slušatelja s obzirom na to da li oni govor samo promatraju i u njemu uživaju ili o njemu sude, uz političko (*genus deliberativum*) postoji također sudbeno govorništvo (*genus iudiciale*) te epideiktička vrsta govora (*genus demonstrativum*). Obilježje je političkoga govorništva (*suasoria*),¹⁹ u kojemu se raspravlja

¹⁷ *Djela* III, 351.

¹⁸ N. n. mj.

¹⁹ U drugom dijelu spomenutoga uvoda, koji nosi naslov »Što je govor?«, Adolfo Veber o tome kaže: »Rimljani su gradili trovrstne govore: *sudbene* (*genus iudiciale*), *savjetovne* (*g. deliberativum*) i *pohvalne* (*g. demonstrativum*). *Sudbene* upotrebljavahu kod svih parnica, osobito pako zaglavnih, koje su se prama njihovu ustavu vršile što pred pukom, što pred velikaši u senatu. Za manje parnice

o određenim državnim poslovima, da s obzirom na obrazloženje i prosudbu o korisnosti ili štetnosti (utile vel inutile) nečega što predstoji govornik nagovori (suadere) ili odvraća (disuadere) auditorij od neke odluke ili čina.

Prema klasičnom aristotelovskom nacrtu retorike, od kojega se polazi u ovom kratkom ocrtu osnovnih obilježja Starčevićevih političkih govora, tradicionalno su filozofijsko razmatranje govorništva činila tri osnovna dijela. Na prvom su mjestu govornički izvori uvjeravanja iz kojih se izvode metode uvjeravanja. Treba također spomenuti da se Aristotelu pripisuje i razdioba metoda uvjeravanja s obzirom na tri izvora, polazeći od pretpostavke da su oni koji o nečemu prosuđuju u nešto uvjereni zato što su sami nešto slično doživjeli u vlastitom iskustvu, zato što polaze od osvjedočenja koje proistječe od određenih govornikovih čudorednih svojstava te napokon zato što su uvjereni da je djelo dokazano.²⁰ Potom se kao drugi dio retorike pojavljuje problematika načina držanja govora (dikcija, stil, sastavljanje i izvođenje govora). Naposljetku se kao treći dio retorike obrađuje razredba ili raspored dijelova govora.

4. Načelo pouke i ganuća

Na početku glasovitoga govora na pučkoj skupštini u Bakru 1. lipnja 1879. o slobodi tiska Starčević se izriječom osvrće na jedno od klasičnih načela govorništva, sažeto u postavci da je osnovni cilj govornika poučiti i ganuti slušatelje. Poznato je da su već prvi naučavatelji govorništva – sofisti – u svojim nastupima i teorijama posebnu pozornost posvetili upravo retoričkim sredstvima, polazeći od pitanja kako poukom i utjecanjem na slušateljstvo pobuditi njihove simpatije i time utjecati na njihovu odluku. Gorgija je primjerice svojom definicijom govorničkoga umijeća u istoimenom Platonovu dijalogu (452 e – 453 a) istaknuo u prvi plan ganuće slušatelja riječima, pobuđivanjem u njima željenog uvjerenja, navodeći u sudnici suce, u narodnoj skupštini državnike te u općini građane. Na toj su osnovi Rimljani postavili pred svoje govornike glavne retoričke maksime da pouče (docere), ganu (movere) te zabavljaju (delectare).

pred običnim sudci ne sastavljaju osobitih govora... *Savjetovnih* je govora trebalo, kad se je, što pred pukom, što pred senatom, radilo o kakvu važnu državnom poslu, kano o primanju i pošiljanju poslanika, o ratu i miru, o imenovanju vojvoda, o porezu itd., riečju uvijek, kad je trebalo svjetovati, što da se u sličnom poslu odredi, to jest, kada je trebalo ili nagovarati na što, ili odgovarati od čega... *Pohvalni* se govori govorahu, kad je trebalo koga ili što bud pohvaliti, bud pokuditi. Govorahu ih obično pred manjim slušateljstvom, nego prve dvie vrsti, pred učenimi ljudi...« (str. XIII i sl.) Usp. o tome također Julije Golik, *Izbor iz retoričkih i filozofijskih djela M. Tulija Cicerona*, Zagreb, 1909., Stjepan Senc, *Primjeri iz grčke i rimske književnosti u hrvatskom prijevodu*, Zagreb, 1920.

²⁰ V. o ovoj podjeli Aristotel, *Retorika*, Naprijed, Zagreb, 1990., str. 165.

Jasno je da Starčević svojim klasicističkim pristupom manje pridaje značenje ovom trećem sredstvu retoričkoga uvjeravanja, iako ni ono nije posve odstranjeno iz njegovih govora, prije svega izazivanje smijeha i oštra satira, a postavlja se pitanje kako je s prve dvije maksime. U prvi mah, kada se promotre njegovi eksplicitni iskazi, čini se da on zabacuje i prve dvije maksime i od njih se čak i izrijekom ograđuje. Međutim, ako se dalje slijedi način na koji on to obrazlaže, pokazuje se da ipak nije posve tako. Razlika je, prije svega, u tome što se on ograđuje od sofistickoga cilja, odnosno on odbacuje umijeća govorenja poradi same tehnike uvjeravanja ili ukrašenoga čavrljanja. U tom smislu za razumijevanje Starčevićeve tvrdnje da mu nije stalo da slušatelje gane ili pouči valja imati pred očima onu razliku koja se povlači između govorništa s političkim ciljem, s jedne strane, i govornosti ili ljeporječivosti, s druge strane. Njemu je posve strana takva retorika koja je u prvome redu usredotočena na to da se posluži ljudskim slabostima i nepouzdanim osjećajima za svoje svrhe. Spomenimo u ovom kontekstu, primjerice, Platonovo ukazivanje na mogućnosti sofistčke retorike da opsjenjivačkim riječima i tvrdnjama postavi za svoj cilj da se veliko učini malim ili prouzroči da se nepravedno pričini pravednim. Zato Starčević smatra da govornik ne treba nastojati slušatelja ganuti ni naučiti: »Kaže se, govornik mora svoje slušatelje poučiti i ganuti. Ja se nederžim toga načela, jer sam osvedočen, da čovek jedan drugoga nemože naučiti ni ganuti, nego da mu može dati priliku i povod, da se sam valjano nauči i gane.«²¹

Dakako, ne tvrdi se da ganuće – *pathos* u Aristotelovu značenju²² – nije potrebno ili nije poželjno, ali Starčević ne želi na tome graditi svrhu svojega govora kako ne bi obmanom naveo slušatelje na kriv zaključak ili nepravednu odluku. Zato on kao govornik traži od slušatelja ravnopravnu poziciju strogih sudaca koji mogu zrelo rasuditi pretresanu stvar, a ne zanijeti se u afektu čuvstvima koja su nestalna i mogu se brzo promijeniti. Sudac koji bi trebao

²¹ *Djela* I, 431. Poznato je da je upravo Ciceron u pomanjkanju dokaza nastojao na suce utjecati 'ganućem' pa je prema njemu taj stil i nazvan *ciceronskim*: »Ciceron, videći, da niti asijski, niti attički pravac, ako se provadja celim govorom, nije svrsi shodan, udari sam prvi srednjim putem, uzimajući nešto od jednoga, nešto od drugoga, prama cilju govora. Govor treba, po njegovu mnienju, da pouči, nasladi i gane slušatelje. Prama tomu ustanovi tri vrsti govora: *tanki, srednji i veličajni* (genus subtile, medium et grande). Tankim se treba služiti, kad govornik hoće da što razjasni i dokaže; srednjim koji se iziće slikovitošću i tropi, ali bez uzvišenosti, kad hoće da nasladi slušatelje; veličajnim, koji upotrebljava trope, figure, periode i brzi tok govora, kad hoće, osobito gdje nema valjanih dokaza, da gane sudce, pa to je njeka vrst asijskoga sloga. Takovim se načinom, koji se može zvati Ciceronski, Ciceron najviše i stalno svidjao rimskomuku puku, koji nije toliko mario za tankoumno dokazivanje, koliko za punoću izraza i blagozvučnost jezika.« Adolfo Veber, o. c. str. XXXIII.

²² U razdiobi tehničkih metoda uvjeravanja koje se primjenjuju u govorništvu na tri osnovne koje se ostvaruju značajem (ethos) govornika, raspoloženjem (pathos) slušatelja te vrijednošću samoga govora za *pathos* slušatelja Aristotel kaže: »Uvjerljivost se postiže raspoloženjem slušalaca kad im besjednikov govor pobudi osjećanja, jer čovjek ne donosi iste odluke u stanju zadovoljstva ili nezadovoljstva, ljubavi i mržnje.« *Retorika* 1356 a, str. 7.

nepriistrano suditi o razmatranim pitanjima mora se prije svega osvjedočiti u istinitost tvrdjenja onoga koji izlaže predmet.

Nu s ganućem ili *pathosom* slušatelja u govorništvu stvar je naravno zamršenija nego s ostalim sredstvima uvjeravanja. Jer konačna je svrha političkoga govorništva ipak uvjeravanje slušatelja i njihovo pridobivanje za određeno rješenje pitanja ili odvratanje od nečega. Utoliko, dakako, ni Starčevićim govorima nije stran taj govornički efekt. Ali on se ipak ograđuje od govorničkih efekata ganuća, koji se postižu zanesenošću ili grlatošću, kičenošću ili slatkorječivošću. Takvi su efekti opsjena koja nije prihvatljiva za njegov pojam govorništva i on to obrazlaže na sljedeći način: »Štogaod naglo plane, to berzo izgori; i tko se berzo nauči, taj berzo i zaboravi, a vreme štuje samo ona dela i one sgrade, koje su vremenom i trudom sagrađjene. Deržim daklem, da jedan drugomu može dati samo prilike za nauku i za ganuće za onim, što najde da je dobro. Daklem, ako budete moje reči, koje ćete ovde danas čuti, sa koliko moguće više strana razmišljali, razglabali i rešetali, pak ako najdete, da su dobre, osvedočen sam, da ćete se vi sami poučiti, i ono, u čem ste uvereni, da ste dobro osvedočeni, svom snagom nastojati da postignete. (Dugotrajni 'Živio!')«²³

Dosljedno u maniri atičkih govorničkih uzora jednostavnosti, jasnoće i jezgrovitosti, obraćajući se širokom auditoriju puka, on svoje obrazloženje u obliku silogizma gradi na premisama koje su jednostavne i općenite kao pučke izreke ili poslovice. Prve dvije izreke u narodnom duhu: »Štogaod naglo plane, to berzo izgori; i tko se berzo nauči, taj berzo i zaboravi« imaju sinonimno značenje, a treća ukazuje na postojanost onoga što se gradi dugo i s naporom: »vreme štuje samo ona dela i one sgrade, koje su vremenom i trudom sagrađjene«, iz čega slijedi zaključak u prvom licu: »Deržim daklem, da jedan drugomu može dati samo prilike za nauku i za ganuće za onim, što najde da je dobro«, te se potom analogijom iz toga posreduje još jedan zaključak koji se odnosi na retoričko sredstvo uvjeravanja: »Daklem, ako budete moje reči, koje ćete ovde danas čuti, sa koliko moguće više strana razmišljali, razglabali i rešetali, pak ako najdete, da su dobre, osvedočen sam, da ćete se vi sami poučiti, i ono, u čem ste uvereni, da ste dobro osvedočeni, svom snagom nastojati da postignete.«

Premda u ovom govoru i na početku i na kraju tvrdi da ne želi ganuti slušatelje, ono što kroz cijeli taj govor čini jest upravo dovodenje slušatelja u određeno duševno stanje kojim će pozitivno ocijeniti njegove prijedloge. Ali on to naravno čini suptilno da se ne primijeti, na početku govora eksplicitno, a kasnije na nekim mjestima i implicitno. Naime, koristi se onom prvom tehničkom metodom koju preporučuje Aristotel, a to je da se predstavi kao čovjek čvrste naravi ili značaja. Stoga sebe opisuje kao govornika kojemu je na prvom

²³ *Djela I, 431–432.*

mjestu stalo do istine i pravde, a to su osobine koje kod slušatelja trebaju pridobiti naklonost i povjerenje. Poznato je da upravo od grčkih govornika, pa i u samoga prema retorici kritičnoga Platona, koji je posebice inzistirao na sponi s etikom, te osobito u rimskih retora, primjerice Cicerona ili Kvintilijana, vrijedi klasična maksima – *vir bonus dicendi peritus*.

Da bi se bolje razumjelo što Starčević tvrdi kada odbija efekt ganuća, a navodi da će sami slušatelji prihvatiti njegove iskaze kada se osvjedoče u njih, valja poći od njemu prisutnoga razlikovanja između nastojanja da se slušatelje osvoji, pridobije, prikloni na što (*conciliare*) dokazima o istinitosti onoga što se brani (*probare*) i nastojanja da se samo probude čuvstva odnosno gane (*moovere*). Budući da ovo drugo ne smatra sebi primjerenim govorničkim sredstvom, kako je to primjerice činio njegov ljubimac među 'klasikušima' Ciceron, koji se u svojim govorima obilno služio pobuđivanjem snažnih emocija pa i suza u slušateljstvu i na sudu i u skupštini (*collacrimatione*), utoliko Starčević više polaže na uvjerljivost same istine o kojoj govori i razloga na kojima ona počiva. Kada se pomnije razlože njegovi govori, tada se jasno pokazuje da on u svakoj prigodi nastoji iznijeti nešto od svoje moralne filozofije kojom u krajnjoj liniji ipak želi poučiti slušatelje.

Iako je zacijelo posjedovao neprijeporan urođeni govornički dar uvjeravanja – *orator nascitur*, o kojemu svjedoče mnogi interpreti, nije ostao samo na tome, nego se veoma temeljito pripravljaio za svoje političke govore. Njemu je tu uzor Aristotelov i Ciceronov tip govornika koji se pomno priprema i proučava sva područja znanosti i života o kojima raspravlja. Pregledom tema njegovih govora može se vidjeti da je dao svoje originalne prinose u svih pet glavnih područja političkoga govorništva koje navodi Aristotel u svojoj *Retorici*: prihodi i rashodi, rat i mir, obrana zemlje, uvoz i izvoz proizvoda i zakonodavstvo. Premda se njegovi najglasovitiji govori smještaju u razdoblje između 1861. i 1878. godine kada se smatra da je 'već sve rekao što je imao reći', Horvat potvrđuje da je on i nakon toga do konca života pratio politička zbivanja, proučavao državno pravo, gospodarstvo, društveni život i povijest te o tome i dalje iznosio svoj mjerodavan sud pred narodnom skupštinom:

»Starčevićev saborski rad od 1878. pa do smrti ispunjen je govorima uz interpelacije. Upravo ti njegovi interpelacioni govori otkrivaju koliko je Starčević dobro poznao, stalno pratio narodni život u njegovoj svakidašnjosti, njegove potrebe i njegove težnje. Ti govori ... krcati su i vidovitim zapažajima i materijalnim činjenicama iz svih područja narodnoga života. Nema gotovo predmeta debate o kojem Starčević ne bi uzeo riječ, počamši od mjera za pobijanje širenja marvinske kuge do državopravnih rasprava o riječkom pitanju.«²⁴

²⁴ Josip Horvat, *Ante Starčević*, NZMH, Zagreb, 1990., str. 377.

Starčević je imao pretpostavke dobra i svestrana političkog govornika, ne samo svojim temperamentom i govorničkom strašću nego i ostalim govorničkim oruđima te sadržajnim pripremama govora koji su bili jednako dobri u pisanom kao i u usmenom obliku. U svojim je žestokim govorima argumentaciju podupirao ne samo snagom svojega glasa nego prije svega bogatom dokaznom građom. Uz to što je poznavao strane jezike – francuski, njemački i mađarski, kao i klasične latinski i grčki, te pratio stalno i inozemni tisak, prije svega krajnje liberalan list *Indenpendence Belge*, Starčević je imao široku naobrazbu i dobro poznavanje filozofije i povijesti, osobito hrvatske nacionalne povijesti, čije je primjere iz novijeg ili starijeg doba često uzimao kao svjedoke ili njima gradio svoje retoričke silogizme. Uostalom, nekoliko se puta pokušavao i natjecati za katedre filozofije i povijesti na Pravoslavnoj akademiji u Zagrebu. Prvi puta 1848. nije primljen iako je ispunio sve uvjete, a drugi puta kada se obratio Strossmayeru 1858–59., kako svjedoči F. Iveković,²⁵ da ga podupre u dobivanju profesorskoga mjesta za austrijsku povijest u zagrebačkoj Pravoslavnoj akademiji, biskup se u jednom svojem pismu ogradio s napomenom da njegovo zauzimanje kod vlade ne bi puno pomoglo, iako mu je priznao da bi Starčević mogao »biti posve sposoban« za tu profesorsku stolicu. Batio se i jezikoslovljem, pripremao svoju rječoslovcu, polemizirao o jezičnim i književnim pitanjima, pisao poeziju, drame i prozu. Kao publicist pisao je o mnogim političkim, gospodarskim i pravnim pitanjima. Osim klasične i povijesne literature u njegovoj se knjižnici nalaze uglavnom francuske knjige, od enciklopedista pa sve do modernih pisaca iz disciplina politike i povijesti. Prema Kvintilijanovu opisu pretpostavaka uzornoga govornika poznavao je građansko pravo, dugo godina radio u odvjetničkoj pisarnici u konkretnom dodiru s pravnom građom, a osobito temeljito proučavao narodne običaje i vjerske obrede države i naroda u čijem je javnom životu sudjelovao. Iz tog širokog korpusa nudio je u svojim govorima vlastite literarne proizvode čija je krajnja svrha ipak bila – *poučiti* slušatelja.

²⁵ Usp. F. Iveković, *Dr. Ante Starčević. Značajne crte o njemu*, Zagreb, 1905., str. 18. Nasuprot tom Strossmayerovu skromnom mišljenju o svojem neznatnom utjecaju na odluke vlade u Beču Horvat, primjerice, iznosi da je u to doba 1860–61. upravo Strossmayer bio najvažniji politički 'faktor' u Hrvatskoj: »Konačno Strossmayer, koji je bio sigurno odlučan faktor kod popunjavanja svih političkih mjesta kao stvarni vodja hrvatske politike, volio je okupljati talentirane ljude za se, pružati im pomoć, pomalo ih vezati uza se dugom zahvalnosti, pogotovo ljude, koji su bili na studijama u istom zavodu kao i on.« Iz toga je Horvat izveo zanimljiv zaključak da je upravo Strossmayer ponajviše pomogao Starčeviću pri izboru za bilježnika riječke županije, što također proturječi Ivekovićevu tumačenju kao i kasnijoj Starčevićovoj verziji, koju spominje i sam Horvat, da su Mažuranić i Strossmayer navodno »nastojali osujetiti njegov dolazak u sabor« 1861. godine. Usp. J. Horvat, str. 200 i sl., 220.

5. Ethos govornika

Promotri li se pozornije Starčevićovo ograđivanje od *pathosa* u političkoj retorici što se opetuje u poznatom izbornom govoru u Krapinskim toplicama 1871. godine, tada bjelodano izlazi na vidjelo da on ne može prihvatiti 'patetiku' u govorništvu ponajprije zato što *argumenta pathetica* nadvladavaju volju onih koji bi trebali nepristrano prosuđivati. Štoviše, on se obraća auditoriju s izričitim zahtjevom da se ne zavodi čuvstvima koje izazivaju patetične riječi, upućujući otrežnjujući prigovor za nasjedanje kičenoj retorici: »Nu tu je zameriti izbornikom, ako se oni, na broju mnogi, u celokupnosti prosti od svih onih slabočah zastupnika, puste obmamiti njegovimi rečmi.«²⁶

Razlozi kojima Starčević podupire taj svoj stav svode se ipak u krajnjoj crti na ono što je Aristotel definirao kao 'najdjelotvornije sredstvo uvjeravanja' – govornikov karakter (ethos). Moralna čvrstina i čestitost govornika zacijelo je ostao najpouzdaniji kriterij za prosuđivanje vjerodostojnosti onoga što se zagovara. Stoga Starčević strogo upozoruje izbornike da ne prosuđuju samo govornikov pathos, odnosno da ne paze »samo na reči zastupnika, nego i na to, da-li on ima snagu raditi kako kaže, i da-li okolnosti dopustjaju, nadati se uspehu iz njegovih rečih i radnje«. Predstavljajući se kao čestit govornik, Starčević upravo naglašuje odgovornost sudaca slušatelja da ne iskažu svoju naklonost onome koji nije valjan. Jer čak i ako je govornik nedostojan povjerenja njega pogađa samo sramota, a oni koji takvu govorniku pokazuju naklonost zaslužuju i sramotu i štetu: »Dakle gledajmo složno vi i ja, da takovo ruglo medju nami nenastane. Na me pada sramota samo ako vam se izneverim; na vas pada i sramota i šteta, ako me nedostojna proslavite vašim zastupnikom.«²⁷ Zaključak je nedvosmislen: slušatelji u prosuđivanju istine imaju paziti u prvom redu na govornikov čudoredni lik, budući da o tome je li sam govornik dobar ovisi i ispravnost onoga što zastupa.

Tako u osvrtima na govore i političke govornike od Eshina i Cicerona pa do Mažuranića i Strossmayera, primjerice, Starčević ne ispušta iz vida tu platonovsku i osobito njemu blisku stoičku sponu između retorike i etike, propitujući posebice čudorednost samoga govornika i vjerodostojnost njegovih riječi. Poznato je, naime, kako su stoici zabacivanjem etičke neutralnosti govorništva postavili određenje retorike kao znanja dobra govora u moralnom smislu. Na toj je crti, polazeći upravo od uzora u govorništvu Rimljanina staroga kova i protivnika grčke kulture što je u njegovo vrijeme ulazila u Rim – *Marka Porcija Katona Cenzora*, onaj latinski mislitelj kojega Starčević navodi u svojim djelima

²⁶ *Govor u Krapinskih Toplicah*, 20. svibnja 1871., *Djela I*, 75.

²⁷ *Ibid.*

– Marko Fabije Kvintilijan – govorništvo označio izrazima *scientia recte dicendi*, oslanjajući se na glavnu zadaću retorike kao uvjeravanje ljudi u ono što je pravo:

»Govornik kakvog ja izgrađujem treba da je takav kakvog je ocrtao Marko Katon: čestiti čovjek koji se razumije u vještinu govora. Prije svega moraju ga krasiti svojstva koja je Katon postavio na prvo mjesto, a ona su i od prirode najveća i najvažnija, tj. on mora nadasve biti dobar čovjek. Ovo je važno ne samo zbog toga što ništa ne bi bilo opasnije od govorništva i za državne i za privatne stvari kad bi ono stavilo svoje oružje u službu poroka nego i zbog toga što bih ja, koji sam svim silama nastojao da doprinesem tekovinama govorništva, učinio vrlo lošu uslugu čovječanstvu kad bih kovao oružje ne za vojnika, nego za razbojnika.«²⁸

Navedeni Kvintilijanov iskaz mogao bi se uzeti kao polazište ne samo za razumijevanje Starčevićeve političke retorike nego i za ključ njegova političkog creda. Za njega ne samo što je čudoredni habitus govornika bitan činitelj njegove moći uvjeravanja nego je u ethosu govornika sadržana njegova politička vrijednost. Zato kada se prigovara Starčeviću da je ponekad i preoštari u moralnoj kvalifikaciji svojih političkih protivnika, valja posegnuti za njegovim, moglo bi se reći, i životnim i političkim mottom koji je sadržan u Katonovu znamenitom izriječju – *vir bonus dicendi peritus*.²⁹ Time što ovo Katonovo retoričko načelo dosljedno primjenjuje ne samo na svoje oponente nego ga se pridržava i u vlastitim govorima i djelovanju s pravom je za života još prozvan – *hrvatskim Katonom*.³⁰ Starčevićovo mjesto u hrvatskoj političkoj i duhovnoj povijesti podsjeća na Katonovu ulogu u Rimu ne samo poradi toga što su obojica dobri politički oratori i nalaze u prodoru govorništva i helenizma opasnost za izvornu rimsku duhovnost nego prije svega u tome što je Starčević slično kao i Katon

²⁸ Marko Fabije Kvintilijan, *Obrazovanje govornika* (Institutionis oratoriae III, 1, 1), prev. Petar Pejčinović, V. Masleša, Sarajevo, ²1985., str. 490. O navedenoj definiciji retorike usp. *Inst. orat. II*, 15, 34–36, n. n. mj. 163.

²⁹ Usp. Seneca: *Contr.* 1, praef. 9. Navedeno Katonovo govorničko načelo, kojega se Starčević pridržavao i u običnom životu, proistječe prije svega iz njegova političkog osvjedočenja utemeljenog na strogom moralu: »Prvi (govornik) te dobe bijaše *Cato Censorius* (520–605 = 234–149.), zato tako prozvan, što je kao censor bio veoma strog. Budući dušom i tielom pravi domoljub, opirao se svom silom svoga značaja i ugleda tudjinstvu, ponajpače graecomaniji, to jest oponašanju Grka, i to ne samo u društvenom životu, nego i u književnosti; radi toga se tekar pod starost naučio grčki jezik. S druge je strane svesilno čuvao i branio stare rimske običaje, štedljivost i poštenje.« Adolfo Veber, o. c. str. XXIX i sl. Usp. također Veberov hrvatski prijevod Ciceronova djela *Katon Stariji ili o starosti*, Zagreb, 1860. (²1911).

³⁰ Tomislav Ladan, »Predgovor«, u: Ante Starčević, *Politički spisi*, Znanje, Zagreb, 1971., str. 9. Usp. također Dubravko Jelčić, Predgovor izdanju Pet stoljeća hrvatske književnosti. Josip Horvat upravo naglašuje Starčevićovu sličnost s Katonom u njegovu zanosu za povijesno hrvatsko pravo: »U doba zasjedanja skupštine riječke županije Starčevićev katonizam u njegovoj koncepciji hrvatskoga prava ima jamačno nešto demonski-fascinantnoga, dobiva nešto od starozavjetskoga proročkog revnitelja u ambijentu koji je još jučer živio u svijetu sitničavog epikurejstva.« o. c. str. 214.

Hrvat 'starog kova', što brani staru hrvatsku narodnu običajnost od negativnih utjecaja tuđinstva i novca kao zla suvremene civilizacije koje kvari izvorni moral i običajnost.

Da se Starčević nije samo retorički pozivao na važnost govornikova ćudorednog lika, nego da je to stoičko polazište duboko usidreno u njegovu političku filozofiju, dade se pokazati i na mnoštvu primjera u njegovim govorima. Izabirući u ovom sklopu nekoliko najznakovitijih mjesta gdje izlaže klasične retoričke primjere, pokazuje se zapravo kako je Starčević i u tom pitanju protiv liberalnoga načela da je za političku zajednicu i pojam općega dobra posve svejedno kako žive građani u moralnom pogledu. Osobito u njegovim ocjenama ljudi na političkim i javnim dužnostima dolazi na vidjelo klasični pristup moralnom utemeljenju politike, zaoštren u tezi o neodrživosti stajališta da je briga za opće dobro političke zajednice u nadležnosti državnih institucija, a ne stvar svakoga građanina. Suprotstavljajući se modernom shvaćanju izraženom u stavu: kako tko gospodari i živi, to je njegova stvar, samo neka ne dira u me, Starčević je kao protuargument naveo da nemoralno življenje i djelovanje utječe i na druge upravo zato što šteti općem dobru, upućujući na Eshina: »Znamo da je najbolji Aeschinov govor, kojim je tužio Timarka poradi razuzdana življenja. Takav čovek u javnosti nije imao reči, jer se znalo, da bi radio za dobro obćenito onako, kako je radio i za svoje. Timarko je osudjen.«³¹

U istom kontekstu za potkrjepu svojega stava Starčević navodi i Ciceronove govore koji pokazuju da nije nevažno za političku zajednicu kako građani gospodare, žive i osobito upravljaju. »Imamo Ciceronovu obranu za Flacca, tužena poradi zle uprave u svojoj pokrajini i tužbu proti Verresu takodjer poradi zle uprave. Danas bi se reklo: što spada na me, kako koji službenik upravlja i radi, samo kad nije proti meni, ali onako radeći Rimljani su imali celi svet, za koji su znali.«³² Dakle, dobra je ona zajednica u kojoj svi građani trebaju bdjeti nad dobrom i zlom upravom javnih službenika jer o tome ovisi i sudbina 'dobra obćenita'.

Upravo poradi te svoje stroge moralnosti i gotovo fanatične dosljednosti u ocjenjivanju političkih zbivanja i ljudi zadobio je Starčević i u svojih protivnika slavu neprijepornoga i govorničkog i moralnog autoriteta. Kako je on tijekom trideset i jedne godine aktivnoga sudjelovanja u radu hrvatskoga Sabora u narodu uspio izgraditi svojim govorima sliku o svojemu govorničkom značaju čovjeka principijelnoga i dosljednoga, to se ne usuđuje osporavati ni sam grof Khuen Héderváry, koji je za hrvatskoga bana postavljen sa zadaćom da ukroti divlji Sabor Zvonimirove krune i osobito tvrdokornoga i u tajne govorništva posvećenoga stekliša Starčevića. Dapače, on u jednom osvrtu na Starčevićevu

³¹ *Djela* I, 417.

³² *Djela* I, 418.

političku retoriku upravo zaoštreno naglašuje njegove čudoredne osobine, proglašujući ga 'najkonsekventnijim' govornikom u Saboru, ali naravno nastoji pritom svojim ironiziranjem tih klasičnih retoričkih vrijednosti osporiti ili barem dovesti u sumnju vjerodostojnost njegovih političkih stavova. Riječ je o posljednjem Starčeviću govoru u hrvatskom Saboru 17. kolovoza 1892., koji u svom osebnom stilu i uz žestoku osudu predložene zakonske adrese zaključuje upućivanjem na svetost istine i dužnost govornika da je iskaže: »Gospodo, ja znam, da ćete me pobiti i oprovrci tako, da mi niti jedna rieč neće ostati; ali ja nisam tašt i nevidjam. To vjeruju svi, koji me poznadu. Zato vam ja unapred čestitam i ponavljam, da sam proti toj vašoj adresi, kao i proti svemu, što ste do sada radili i učinili.«³³ Replicirajući Starčevićim prigovorima Khuen Héder-váry započinje upravo ironičnim isticanjem te Starčevićeve istinoljubivosti:

»Po običaju parlamentarnom osvrnuti ću se najprije na govor neposrednog g. predgovornika, g. zastupnika delničkoga, o kom moram odmah izjaviti, da sa radošću konstatiram, da je on najkonsekventniji član ovoga vis. sabora – nu moram dodati, da neznam, da li je to laskavo po g. zastupnika. Ja znam za sud velikoga autoriteta, kojeg ipak za sebe ne držim absolutnim autoritetom, koji imade veoma čudnovato mnijenje o ljudih, koji su uvijek konsekventni. To je knez Bismark. Mislim, da si je g. zastupnik križki upamtio rieči Bismarkove, koji je kazao; da onaj može biti konsekventan, koji odviše ne misli o stvari, ili neima zato dovoljno sposobnosti. (Smieh na desnici.) Ja sa svoje strane mislim, da je veoma dobro, ako imade takovih ljudih – da li je to laskavo ili nije, drugo je pitanje; ali je dobro, da imade takovih stupovah u zemlji, koji zastupaju jednu ideju konsekventno. To je vrlo dobro, jer u mieni vremena u raznih okolnostih i odnošajih svatko može prema tom stupu suditi, što je dobro, a što je krivo učinjeno, a ovaj punkt služi jim za izhodište, po kojem svatko može da mjeri svoje držanje.«³⁴

Kako u svakoj ironiji ima sadržan dio istine, tako je i ovom navodu zacijelo iskazana slika o Starčeviću što ju je on u svojstvu govornika i političara zadobio u hrvatskom narodu kao stalan i postojan čudoredni i politički stožer ili *stup* prema kojemu se moglo razlučivati ono što je dobro, a što je krivo u političkom životu. Pritom je posve jasno i ozloglašenom hrvatskom banu da Starčević ne samo što je tvrdokoran i konzekventan nego i dobro misli o stvari i ima dovoljno sposobnosti za to. Dakako, ni Bismarckov autoritet ne može pomoći da se to opovrgne i dovede u pitanje.

6. Dobar i loš politički govornik

S tog etičkog stajališta i pristupa govorništvu i politici valja razumijevati također i Starčevićovo vrjednovanje čudorednoga značaja pojedinih političkih

³³ *Stenografski zapisnici 1892.–1897.*, sv. 1, str. 59, Zagreb, 1892.

³⁴ *Ibid.* str. 60.

govornika. Za njega su to dvije povezane komponente prema kojima se prosuđuje je li neki politički govornik dobar ili loš. Naslanjajući se na klasične retoričke maksime, koje je osobito razvio Kvintilijan, naime da se govornički dar ne smije koristiti kao sudionik u zločinu pri skrivanju istine niti da je spojiv s poročnim životom, Starčević se osobito okomio na razvikanoga govornika Strossmayera. U ishodištu od znamenite Kvintilijanove postavke da se »zaov čovjek i dobar govornik nikad ne mogu naći u jednoj osobi«³⁵ Starčević je uz ostale osobine na posebno mjesto podvrgnuo oštroj kritici rašireno mnijenje kako je biskup Strossmayer dobar državnik i dobar govornik. Motrište s kojega Starčević prosuđuje njegovu govorničku i državničku vrijednost polazi od pitanja vrline i postojanosti u radu za opće dobro. Tako se i izrijekom navodi važnost javnoga povjerenja što počiva u čudorednom značaju govornika, o čemu se kaže sljedeće: »Svagde drugde muž, za dobiti poverenje u državničtvu, mora pokazati svoj stalan, od događajah ili barem od uma i naroda posvetjen program, mora pokazati svoju radnju kroz više godina, ili mora biti preporučan od muževah koji ga poznadu, i koji uživaju poverenje naroda.«³⁶ Značenje je te čudoredne postojanosti državnika i govornika, koja bi se morala ogledati u programu što ga potvrđuje povijesna zbilja i um, prije svega u tome da njome politički govornik daje pravac u politici skupštine ili naroda.

Nasuprot takvu Starčevićevu idealu govornika pokazuje se Strossmayer bez vrline i svojstava koja bi mogla pobuditi povjerenje naroda. Time što nije razvio svoj program koji bi bio dosljedan i postojan Strossmayeru nedostaju sve one bitne pretpostavke dobra političkoga govornika, dapače Starčević ističe da je njegovo upinjanje u govorništvo samo izvor poruge: »I nut, g. biskup

³⁵ *Obrazovanje govornika III*, 1, 9, o.c., str. 492.

³⁶ *Nekolike uspomene, u: Djela III*, 350. Ta Starčevićeva govornička postojanost da ne odstupa od programa ni pred opasnošću došla je osobito do izražaja u znamenitom sudskom govoru 8. lipnja 1863. kojim se branio od optužbe za riječi iznesene u govoru 4. lipnja 1862. Ne samo da Starčević tu nije ublažio svoje riječi nego ih je priznao te još više zaoštrio iznošenjem novih argumenata, izvrgavajući se opasnosti od još veće optužbe. Nu njegovo je načelo izrečeno u toj sudskoj obrani da on »kao što ne traži nepriliku, isto tako kad se radi o pravu njegove domovine o čast naroda hrvatskoga, ne zna za nikakovu pogibelj« i završava govor epilomom dostojnim nasljednika klasične retorike: »Tb su moja tri grijeha, s kojih sam optužen. Ja ih svesrdno ovdje priznajem. Ja ću se s njim do smrti ponositi pred Bogom, pred poštenim ljudima. Ja ću u onakovim okolnostim do smrti grijешiti, i uvjeren sam da će doći vrijeme, kada se budu kajati oni, koji me tuže, budu se kajati da moj predlog nije bio primljen.« Šegvić slikovito opisuje taj efekt koji je govor ostavio na slušatelje u sudu, ističući nadmoć sudskog govornika koji se sam brani svojim etičkim načelima nad sućem i državnim odvjetnikom: »Tko čita pomno stenografski izvještaj toka te sudbene rasprave, vidi čovjeka svjesna svoje nevinosti, ponosna što može sjediti na optuženičkoj klupi za pravo i istinu. Vidi čovjeka, koji smjelo gleda u lice svojim sudijama, a ovi se ne usuđuju susresti njegov pogled. I suć i državni odvjetnik stoje poništeni pod dojmom Starčevićeva govora. Oni se ne upuštaju s njime u raspravu o krivnji. Oni izgledaju skupljenom općinstvu pravi okrivljenici.« Kerubin Šegvić, *Dr. Ante Starčević, njegov život i njegova djela*, str. 158 i sl.

Strossmajer, bez ičega onoga, pače proti svemu onomu, onako ponižen i saterven, onako na smehu kroz svoje govore i govorništvo, onako bez programa, pravca i stalnosti u saboru, taj g. biskup Strossmajer, poradi ono 100.000 for. što ih je predao čerčkarom koji imaju sramotit i otupljivat Hervate, izdaje se na jednom najpervim državnikom, najpervim govornikom, najpervim otačbenikom.«³⁷ Podsmijeh u Starčevića izaziva to što se netko prikazuje velikim govornikom, a nema vrline koje ga čine dostojnim te slave, jer prema osnovnom određenju nestalan i nepravedan čovjek ne može govoriti o stvarima kako dolikuje njihovu dostojanstvu.

Osim ove etičke dimenzije govornikova značaja Starčević se upušta i u prosuđivanje drugih 'vlastitosti' govorništva, primjeravajući ih na spomenutoga autora. Iz sažetog i jezgrovitog nabiranja vrline koje rese dobra govornika može se razabrati njegovo poimanje retorike. Iako kritičan prema Mažuraniću, slično kao i prema Strossmayeru u političkom pogledu, ipak mu nije osporio posjedovanje osobina dobra govornika. Tako se u ocrtu Mažuranićevih govorničkih pretpostavaka ističu sljedeći aspekti dobra govornika. Ponajprije se spominju obličje i govornikova pojava kao i glasovne sposobnosti. Zatim je za razvijanje govorničkoga dara ne manje važan uredan i umjeren život kao i dobro pamćenje i žar za naukom. U odnosu na tehnički aspekt govorničkoga umijeća upućuje se osobito na razredbu govora, kao i na način izlaganja, dikciju i stil. To su školske pretpostavke pravoga govorništva koje ispunjava Mažuranić, ali na koncu ipak dolazi ironični odmak u tom opisu s napomenom da se Mažuranić, zapravo, ne koristi tom svojom govorničkom obdarenošću jer uglavnom *šuti*:

»G. I. Mažuranić ima vlastitostih bez kojih govornik nemože biti: on ima muževan stas, pravilno obličje, i gerlo jasno, prem neugladjeno. Njemu, moždenu i dobru nekada djaku, uz njegov uredan način življenja, teško da je sve izvetroilo. On, po svojoj prilici, zna još iz školah da pravi govor mora imati glavu, i rep, i medju njimi telo razmerno; on zna, da govornik mora znati i stvar o kojoj hoće da govori, i misliti, i misli u rečih slagati: on zna što jest, što li nije govor; on bi, da se na to dade, mogao načiniti govor, prem teško bez-da se u njemu grozi, ili da se nebrani, ili da neudara na protivnike. Ali on zato nemari, najradje muči.«³⁸

Prema navedenim govorničkim pretpostavkama pokazuje se da Strossmayer ne udovoljava ni ovom drugom aspektu govorničkoga umijeća. Dakle, ne samo što je čovjek bez postojane državničke vrline i značaja nego njegovi govori nemaju pravilan ustroj niti primjeren dokaznu argumentaciju. Njegovi su govori bez primjerene razredbe i nedovoljno poduprti logičkim instrumentarijem, jer se očito govornik ne muči previše kad piše niti dovoljno mjeri riječi,

³⁷ *Djela III*, str. 350.

³⁸ *Ibid.* 351 i sl.

kako je to posvjedočio i veliki Strossmayerov poklonik i pristaša Jovan Subotić. Izvođeci svoju argumentaciju do krajnosti Starčević završava u najtežoj kvalifikaciji o Strossmayerovu govorničkom umijeću time što ga proglašuje govornikom za one kojima ne trebaju državni prvaci nego 'gončini' – *Slavoserbe*: »A g. biskup Strossmajer neima u onoj meri onu ni jednu, i nepokaza ni drugu koju vlastitost govornika; sudeć iz njegovih govorah, on nezna o govorničtvu ni što je nekada djak u V. razredu o tomu znao. On govori kao da nije pri sebi, kao da mu bujica nosi i slaže reči, kako mu što na jezik dojde, on traži snagu u revanju, on bi svojim govorom razterao zbor filjarkah: on je govornik samo za Slavoserbe.«³⁹

A 'slaviservi' su za Starčevića najgora vrsta ljudi sužanjske pasmine, raširena kod svih naroda, i Rusa i Francuza i Nijemaca, nu njega ponajviše muči Strossmayer kao njihov duhovni predvodnik kod Hrvata. Navodeći primjere za svoj ovako oštar sud Starčević pokazuje da prije svega polazi od njegove državničke nepostojanosti i problematičnoga čudorednog značaja. Naime, argumentacija se svodi na optužbe za to što je Strossmayer svoje govorništvo stavio u svrhu podređivanja Hrvatske Austriji i Mađarskoj. Osvrćući se na pojedina načela iz Strossmayerovih govora Starčević nastoji pokazati njihov nesklad s činima koje je sam govornik činio u svojem političkom djelovanju.

Ne ulazeći ovdje поблиže u ocjenu utemeljenosti tih sudova ni u pretjeranost Starčevićeve oštre satire koja izvire iz ovakvih kvalifikacija – uostalom ni njegovi oponenti, a osobito Strossmayer, nisu bili ništa manje nježni prema Starčeviću u nadijevanju najdrastičnijih imena, nazivajući ga primjerice *monstrumom* i *vanjštinom* i *nutraštinom* – valja ipak na koncu ustvrditi da Starčević u svojim filipikama ili katilinarijama nije odstupao nimalo od svojih načela. Kao što je svojim oponentima kod kojih je primijetio razilaženje učinjenih djela od riječi iz pustih obećanja ili sklonost prema tvarnim probitcima, odnosno podređivanje općega dobra vlastitoj koristi, podvrgavao nemilosrdnom satiričnom biću, tako je i sam ostao dosljedan u svojoj argumentaciji. Sam nije poznavao nagodbe, koncesije ili oportunitizma niti ih je trpio kod drugih jer je to za njega bila izdaja. Zato on kritizira sv. Petra što bi htio popustiti Židovima u tumačenju kršćanske poruke i slavi Pavla koji je strog u pridržavanju zapisanih načela. Jer dosljedan stekliški govornik drži se retoričkoga nauka da *čovjek mora isti svoj truh zaboraviti kada se radi o načelu, o osvjedočenju, o dobru naroda i domovine, o pravu u slobodi*.

³⁹ Ibid. 352. Prema jednoj od brojnih Starčevićevih definicija Slavoserbi su »ljudi vertoglavi i prodani, zakleti izdajice Hrvatske, ljudi glupi, k tomu zaslepljeni najnečistimi strastmi, verstah ljudih koji se prodavaju svakomu tko i po što ih hoće, i svakom kupcu daju Hrvatsku u nametak, versta ljudi koje će svatko, ako se neda više, kupiti i za zdelu krumpirah«. *Djela* III, 304.

* * *

U zaključku ovog razmatranja o obilježjima Starčevićeve političke retorike navest ću znakovitu ocjenu Franje Ivekovića. Iako je u mnogo čemu kritičan prema Starčeviću i nastoji mu umanjiti značenje kako u teoretskom tako i u političkom smislu, ipak nije mogao ne priznati mu dobro govorničko umijeće. Doduše, ironični Iveković nije to rekao doslovce, nego ga je nazvao *dobrim sofistom*: »U govorima, koje je u saboru 1861. i potonjih godina besjedio, izvo-deći zaključke iz kojekakvih praemissa, pokazao se dobar sofist.«⁴⁰

Vidjeli smo, naravno, pri razmatranju Starčevićevih stavova o govorništvu da oni ponajmanje podliježu kritičkim opaskama o negativnim svojstvima sofistike. Niti je za svoja naučavanja primao plaću niti je zloupotreblijavao dijalektičke smicalice i protuslovna zaplitanja da bi postigao nepravedne odluke. Nu valja uz ovu ogradu zacijelo pripomenuti i činjenicu da su upravo ti grčki prosvjetitelji – sofisti – ujedno i prvi naučavatelji onoga umijeća koje je dio državnštva i od Aristotela dalje odnosi se na etiku, a slično je dijalektici – retorike. Snaga je Starčevićeve političke istine, dakako, dobrim dijelom utemeljena na profinjenoj i u tom smislu »sostificiranoj« dijalektičkoj argumentaciji i prožeta raznovrsnim premisama i zaključcima, o čemu svjedoče i njegova stalna propitivanja i razmatranja klasične retoričke tradicije i povijesnih primjera. Međutim, njegovo se govorništvo pojavljuje u pravom svjetlu kada ga se vrednuje s aspekta s kojega on sam prosuđuje druge političke govornike – sa stajališta čudorednoga i političkog programa što ga posvećuju *dogadaji, um i narod*.

STARČEVIĆEVA POLITIČKA RETORIKA

Sažetak

Retorika kao disciplina u Starčeviću tumačenju pripada sklopu državnčkih umijeća te se u klasičnom smislu razmatra u bliskoj povezanosti s etikom i politikom. Zajednički je predmet razmatranja tih tzv. praktičnih filozofijskih disciplina ljudsko djelovanje, čudoredne činidbe, krjeposti i vrijednosti. U tom sklopu retorika kao praktična disciplina polazi od odrednica čovjekova opstanka i življenja u zajednici, dakle sretna življenja i vrlina, uzimajući u razmatranje također i razne vrste strasti i osjećanja koje utječu na govorničku uvjerljivost. Starčević je osnovnu zadaću govorništva preuzeo iz Aristotelova određenja retorike kao naobrazbe i odgoja običnih građana i državnika. Gotovo svi interpreti Starčevićeva političkoga govorništva ukazuju na njegove uzore u klasičnoj retoričkoj tradiciji. Međutim, u svojem antitetičkom pristupu pojavama Starčević, s jedne strane, govorništvo

⁴⁰ F. Iveković, o.c., str. 19.

promatra kao znak dekadencije osebujne rimske običajnosti, primjerice, a s druge strane, ukazuje na političko govorništvo u modernim državama kao jednu od osnovnih pretpostavaka razvoja slobode naroda i demokracije.

U ovom se članku ogledaju iskazi i pojedini primjeri iz Starčevićevih političkih govora s obzirom na načela klasične retoričke baštine. Posebice je riječ o izvorima i metodama njegova govorničkoga uvjeravanja, načelu poduke i ganuća, pathosu slušatelja te ethosu govornika.

STARČEVIĆ'S POLITISCHE RHETORIK

Zusammenfassung

Die Rhetorik als Disziplin gehört laut Starčević zum Komplex der Kunst der Staatsführung und wird daher in klassischem Sinne in enger Verbundenheit mit Ethik und Politik betrachtet. Der gemeinsame Untersuchungsgegenstand dieser sog. praktischen philosophischen Disziplinen sind sittliches Handeln und die Tugenden. In diesem Zusammenhang geht die Rhetorik als praktische Disziplin von Faktoren aus, die den Fortbestand und das Leben des Menschen in der Gemeinschaft, d.h. sein glückseliges Leben bestimmen, sowie von Tugenden, wobei außerdem auch verschiedene Arten von Leidenschaften und Gefühlen untersucht werden, die Einfluß auf die rednerische Überzeugungskraft des einzelnen haben. Die Hauptaufgabe des Rednertums hat Starčević aus den Aristotelischen Bestimmungen der Rhetorik als Erziehung und Ausbildung herkömmlicher Bürger und Staatsmänner übernommen. Fast alle Interpreten der politischen Rhetorik Starčevićs verweisen auf dessen Vorbilder in der klassischen rhetorischen Tradition. In seinem antithetischen Zugang zu den Erscheinungen jedoch betrachtet Starčević das Rednertum einerseits beispielsweise als Zeichen für die Dekadenz der eigentümlichen römischen Sittlichkeit, andererseits wiederum verweist er auf die in modernen Staaten gebräuchliche politische Rhetorik als eine der Hauptvoraussetzungen zur Entfaltung der Freiheit der Völker und der Demokratie. Im vorliegenden Aufsatz werden Aussagen und bestimmte Beispiele aus den politischen Reden Starčevićs im Hinblick auf die Grundsätze der klassischen rhetorischen Tradition untersucht. Es handelt sich besonders um Quellen und Methoden seiner rednerischen Überzeugungskraft, um den Grundsatz von Unterweisung und Rührung, um Pathos des Hörers und Ethos des Redners.